

Чацвёртая няўдача

То была цяжкая работа.

Хай бы лепш ужо трапіўся глей, яго як-ніяк можна было б надзяйбці кіркай ды паціху павыкідаць рыдлёўкай. У гэтай жа праклятай лесавой зямлі, скрозь перавітай тоўстымі, як бізуны, і цвёрдымі, як дрот, яловымі каранямі, мала карысці ад кіркі, лома ці звычайнай штыхавой рыдлёўкі. Адно, што як-колечы памагала Турку капаць гэты акопчык, была сякера. Салдат раз-пораз выпростваўся з ямы, якая патроху, але ўсё ж глыбела, браўся за гразкае тапарышча і блішчастым затупленым лязом сек у цвёрдай зямлі непадаткія смаляныя карані. Пасля ён браў з кута рыдлёўку і кідаў ёю цераз плячу земляныя асяробкі. Буйнейшыя камякі шасталі непадалёк у альховым кусце, а рассыпістая драбяза, падхопленая ветрам, пыльна трусліла на яго спіну, шыю, пілотку. Ад такой турботнае працы хлопец неўзабаве змарыўся. Не зважаючи на слоту асенняга надвор'я, ён расперазаў сваю трафейную дзягу з «гот міт унс» на алюмініевай спражцы, сцягнуў за рукавы шынель і выкінуў яго з акопа далей на мокрую, засыпаную зямлЁй траву. За паўхвіліны тае перадышкі ён паспей паглядзець назад, туды, на тэлефаністай, што мясціліся з апаратамі на ўскрайку гэтай травяністай лясной прагаліны. Праўда, цікавілі Турка не тэлефаністы, а яго камандзір – старшы на батарэі лейтэнант Гаркавенка. Якраз было ціха, батарэя маўчала, і лейтэнант, расставіўшы калені, сядзеў на широкім пні ля сваёй бусланогай бусолі і курыў. Позіркі іх сустрэліся.

— Ну што, пяхота? Уходаўся? — праз дым ад цыгаркі знарок зласнавата гукнуў лейтэнант, але Турук згледзеў,

што вочы ў камандзіра ўжо добрыя, нават смяшлівія, а ад былое злосці не засталося і следу. За мянушку ж тую — пяхота! — Турок ужо даўно перастаў крыўдаваць на лейтэнанта і на хлопцаў, можа таму, што прывык, а можа адтаго, што не адчуваў тут ніякай сваёй віны. Хіба ён быў вінаваты, што яго перадалі гэтай батарэі са стралковага батальёна, у якім ён пачынаў франтавую службу, і таму ў артылерыйскай навуцы не дужа што, як кажуць, кумекаў. Ад лейтэнантавай адмякчэласці хлопшу трохі палепшала ў гэтай пераплеченай каранямі яме; ён уздыхнуў, наплываў на далоні і з новаю сілай узяўся за цёплы, адслізганны тронак рыдлёўкі.

З самага ранку гэтага слотнага дня паваліўся на радавога Турка дробныя і вялікія няўдачы. Пачалося з того, што на старой агнявой пазіцыі, з якой яны на світанні зняліся, ён забыўся сваю тарбінку з сякім-такім салдацкім набыткам. Праўда, дужа каштоўнага там не было нічога, хіба толькі новыя байкавыя ануchy, ні разу яшчэ не абытыя і беражоныя на самы неабходны выпадак. Турок пабедаваў крыху ды можа і забыўся б на тую няўдачу, калі б праз якую гадзіну не напаткала яго другая. Збіраючыся паснедаць і ўжо дастаючы з-за абмоткі сваю пагнутую лыжку, ён незнарок перакуліў кацялак і выліў у траву ўвесь крупнік. Пакуль хлопцы рагаталі з яго, Турок усухамятку зжаваў сваю хлебную пайку, навесела пазіраючы ў той бок, дзе батарэйны кухар мыў у ручайні парожнія тэрмасы.

Трэцяе ж ліха было куды горшае. Батарэя вяла агонь, лейтэнант Гаркавенка сваім заўсягдашнім нейкім злосным голасам крычаў ад бусолі каманды. Раз-пораз тузяючыся, бы прысядаючы на высокіх гумовых колах, гахалі гаўбіцы — недзе за лесам нашых атакоўвалі немцы. Турок быў зарадным — седзячы ў папараці каля гарматы, выдзіраў з гільз парапінавыя донцы і, слухаючы каманду Гаркавенкі, «рабіў зарад».

— Зарад трэці! — кричаў Гаркавенка, і Турок вымаў з шырокай, бы глечык, гільзы трыв мяшэчкі дробнага пораху.

— Зарад чацвёрты! — вымаў чатыры мяшэчкі, пяты — пяць. Гільзу зараз жа трэба было перадаць зараджаючаму.

У той раз ці можа Турка задужа аглушыла стрэлам, ці злакнуўся як лейтэнант Гаркавенка, толькі салдат не пачуў нумара зарада і, скапіўши са скрынкі слізкую ад змазкі гільзу, сумеўся. Пэўна, трэба было запытацца, але камандзір з выгляду быў дужа непрыступны і злосны, вакол грымелі стрэлы іншых гармат і ўстрывожана мітусіліся хлопцы. Зараджаючы ўжо працяг свае хапастыя рукі за чарговай гільзай, і Турок хуценька выкінуў у траву чатыры мяшэчкі. Затым гармата пальнула, хлопца абдало парахавым смуродам, ударыла ў левае вуха. Ён ухапіў новую гільзу, вырваў парапінавае донца, але Гаркавенка чамусыці не камандаўшы далей і батарэя прыціхла. Хлопец устрывожана азірнуўся — старшы на батарэі, стоячы на каленях ля свайго прысадзістага пня, прыціх з блакнотам у руках і пазіраў на тэлефаніста, які штосьці не мог разабраць з таго, што чулася ў трубцы. Пасля гэтую трубку ў яго вырваў Гаркавенка.

«Камбат гаворыць», — здагадаўся Турок і сцяўся, прысечыў траве, адчуўши, што памыліўся з зарадам і нарабіў ліха.

Так яно і сталася. Лейтэнант хутка кінуў тэлефаністу трубку, ускочыў на ногі і, паўстаўши на прагаліне, як тая яго цыбатая бусоль, — вялізны, паджары і строгі — закрычаў да іхнай гарматы:

— Сяржант Петракоў, чаму снарад адараўся? Даляжыць прыціхл!

— Сто дваццаць чатыры, — адказаў сяржант, зірнуўши ў сваю паперку.

— Зарад?

— Турок, які зарад? — здаецца, западозрыўши штосьці, гукнуў да хлопца сяржант, і Турок, адчуўши, як раптоўна самлелі яго калені, няпэўна сказаў:

— Дык гэта... Чацвёрты, я думаў.

— Чацвёрты!!! — грымотна раўнунуў Гаркавенка. — Я табе пакажу чацвёрты! Уся батарэя страляе на трэцім, а яму чацвёрты! — Хуткім крокам ён рушыў да іхнай гарматы, але не дайшоў, спыніўся і закрычаў:

— Прэч адсюль! Марш ровік капаць! Жыва! — І дадаў цішэй, але яшчэ болей злосна і кпліва: — Ух ты, пяхота!

Так Турок апынуўся ў недакапанай яме і паныла калупаўся тут ужо мабыць з паўдня. Даўно батарэя перастала страляць, хлопцы ў разліках маскіравалі гаубіцы, чакалі вячэры, а ён усё не мог скончыць гэтага ровіка для батарэйных снарадаў. У адзіноце і ўціхласці хлопцу было трошкі крыўдна на душы ад лейтэнантавай строгасці, трошкі прыкра на самога сябе за ту ю памылку. Памыляўся ён ужо не адзін раз, батарэйцы за тое кплі з яго, самага маладога тут і неспрэктываванага, камандзіры часта скарыстоўвалі хлопца на розных дробязных турботных работах, бо якраз ён быў такі, каго тут найменш паважалі. Праўда, хлопец трываў, стараўся, не дужа крыўдаваў і ніколі не сварыўся ні з кім.

Урэшце можна было і спачыць, глыбіня ўжо стала тая, што Турок ледзьве не хаваўся ў яміне. Накапаная зямля затуліла ад яго і гарматы, і тэлефаністаў, і лейтэнанта Гаркавенку, толькі кашлатыя елкі тырчалі ў небе шышкатаўмі верхавінамі. Неба было самотна-шэрае, мутнае; з туману ці нізкіх ускалмачаных хмар сялася на дол восенская золь, — відаць, к ночы збіраўся дождж. Прыкметна вечарэла. За хмызняком, у баку ворага, стала зусім ціха — ні стрэлу, ні выбуху, толькі справа, у суседзяў, з роўнымі прамежкамі часу рваліся міны і ў лясной далечы прыцішана грукатала рэха.

Турок зморана аддыхваўся і думаў, што яшчэ якіх два-три штыкі і, пэўна, будзе даволі — метр пяцьдзесят, якраз у яго рост, а болей для ровіка пад снарады і не трэба. Але калі ён наступіў на рыдлёўку, каб як упіхнуць яе ў зямлю, пачуў нечы голас. Турок выпрастаўся — здаля яўна да яго гукаў лейтэнант Гаркавенка:

— ...не чуеш, ці што? Ану вылазь!

Турок падскочыў і выбраўся на бруствер. На пні ля лейтэнантавай бусолі сядзеў незнаемы афіцэр у фуражцы з самадзельным казырком, ля яго стаяў Гаркавенка і нецярпіла чакаў, пакуль Турок падбяжыць да іх. Хлопец

ацерушыў гімнасцёрку і паслухмяна падбег, запытальна пазіраючы ў заўсёды загадкавы лейтэнантаў твар.

— Ану адзявайся. Начальніка разведкі, капітана, да КП праводзіш. Ды падсобіш там: ён паразенны.

Турок подбегам кінуўся да ровіка, струхнуў з шыняля пясок і тады спахапіўся, што не ведае, дзе той КП.

— А куды ж гэта ісці?

— Вось па лініі. Па чырвоным провадзе, — гукнуў з вузенькай траншэйкі тэлефаніст. — Проста цераз лес да дарогі, а там у палкавых сувязістай спытаеш.

— Нашто пытаць, — сказаў лейтэнант і зусім ужо пасябруйску паклікаў: — Ідзі сюды.

Напінаючы на сябе шынель, Турок падбег да камандзіра і спыніўся — нізенькі, з пакамечанымі пагонамі і расплюснутай на галаве пілоткай — побач з даўганогім вялізным Гаркавенкам. Лейтэнант павярнуў яго тварам да лесу і выцяг над плячом руку.

— Вунь, бачыш, між елак гарбіна голая. То вышыня трыццаць пяць і пяць. Яна ў немцаў. А вунь у бок ад яе тырчыць сухадрэвіна, ля яе і КП.

Турок не дужа ўпэўнена кіўнуў — сухадрэвіну ён сапраўды ўбачыў, толькі гэта было далёка, на бугры за лесам, — мабыць, якіх кіламетры за тры адгэтуль. Можа б, трэба было распытаць падрабязней, але лейтэнант строга прыкрыкнуў:

— І давай хутчэй! Каб праз гадзіну назад! Чуў ты, пяхота?

Турок закінуў на спіну віントоўку, на хаду падперазаўся.

З пня зморана падняўся капітан — маладжавы плячысты дужак у расхрыстанай зялёнай ватоўцы, пад якою паблісквалі спражкі — большая на жываце ад рамяння і маленькая на грудзях — ад партупеі. Устаўшы, ён абапёрся на нейкую патарчаку, якая была ў яго замест кія, трохі перасмыкнуў вуснамі і засцярожліва ступіў на левую ногу. Турок пачакаў трохі, а пасля па-над провадам няспешна пайшоў да лесу.

Афіцэр, аднак, дужа кульгаў. Ледзь толькі прыступіўшы на левы бот, ён хуценька сігаў правай ногой і пасля маруд-

на, з асцярогай, пераносіў наперад левую. Твар ягоны прыгэтым — хударлявы, трошкі нервовы твар чалавека, нязвыклага да дробязных нягодаў жыцця,— выражаяў незадаволенасць і прыкрасць. Турок праз якіх дваццаць кроکаў спыніўся пад разлапістай елкай і пачакаў, пакуль капитан прыкульгікае бліжэй. Гэтага афіцэра Турок бачыў упершыню і, адчуваючы сябе гаспадаром у іх падарожжы, падумаў, што трэба нешта загаманіць да яго, бо моўчкі ісці нядобра. І ён запытаўся:

- Мусіць, здорава вас параніла?
- Ды ўжо ж,— скупа азваўся капитан, пакутна кульгікаючы.

- Куляй ці асколкам?
- А ты што — доктар?

Капітан праз боль на твары няласкава паглядзеў на хлонца, і той сумеўся, навошта было балбатаць: ведама ж, начальнік, ды яшчэ паранены. Афіцэр жа падышоў да яго бліжэй і, пэўна, каб паправіць уражанне, вытлумачыў:

— Куляй ці асколкам -- цяпер усё роўна. Цяпер на пару тыдняў медсанбат. Калі толькі да немцаў не трапім.

- А хіба яны блізка? — здзівіўся Турок.
- Блізка. На стыку з сорак шостым прарваліся.
- З сорак шостым? — Салдат аж прыпыніўся. — Гэта там? — Ён паказаў у той бок, куды ім трэба было ісці.
- Эге ж, там.

Турок зноў прыпыніў хаду, услухаўся. Навокал упера мешку з алеянікам, пагойдваючы верхавінамі, стаялі замшэлыя елкі, пад іх абвіслым долу суччом збіраўся ўжо змрок. Было ціха, толькі лесавы шум угары то расплываўся хваляемі, то заціхаў. Мінныя выбухі, што чуваць былі паўгадзіны назад, цяпер сціхлі, але недзе ўдалечы дробным рассыпістым рэхам пракацілася кулямётная чарга. Зблізу ў вяршалінах пракрумкала невядома чым патрывожаная варона.

Хлопец, аднак, прыцягнуў у сабе зачаткі трывогі — усё ж на тую хаду не яго была воля, капитана трэба было весці далей — і, страціўши ахвоту да гаворкі, моўчкі пайшоў уперад. Лес быў не дужа густы, хмызняк пад елкамі ўжо

добра пацерабіла восень, у вільготним паветры стаяў гаркавата-смалісты пах ігліцы. Хутка ім трапіўся пністы расцяроб з высокай да каленъ папараццю і ссохлым паламаным маліннікам, у якіх зусім гублялася тоненъкая нітачка проваду. Каб не збіща з кірунку, хлопец раз-пораз браў яе ў руку і шкандыбаў так, прыслухоўваючыся да лесавых гукаў і далёкай страляніны. Провад казытаў далонь, часам на ім набягалі аголеныя драцяныя вузлы, яны балюча калолі далонь. Турок тады кідаў провад і стараўся толькі бачыць яго. У двух месцах на лініі трапіліся парожнія шпулькі — пакінутыя да часу сувязістамі, шпулькі ляжалі ў траве. На адной Турок згледзеў фанерную бірку з прозвішчам «Трахімчук» і прыпамятаў рабога сувязіста, забітага пад вёскай Лычы. Ад таго хлопцу стала крыху ніякавата — чалавека ўжо з месяц німа, а на шпульцы ўсё ягоная бірка, нібы і дагэтуль яе гаспадар — нябожчык Трахімчук.

Але елкі спаквала пачалі расступацца, стала крыху святлей, навокал усё болей трапляла алешніку. Капітан па-ранейшаму адставаў, і Турок, як ні намагаўся ісці павольней, усё адрываўся ад яго. Вакол былі глухмень і бязлюддзе.

Пасля пачалася нейкая забалаць, Турковыя башмакі шасталі ў апалым альховым лісці, пад якім чвякала макрэдзь. Капітану ісці стала яшчэ горш, ён усё болей ашчадна ставіў сваю параненую нагу і ўсё марудней кульгікаў за хлопцам. Тым часам змяркалася, провад у траве ўжо цяжка было згледзець, і Турок зноў узяў яго ў жменю. Неба касмылявалася, насела на самыя верхавіны дрэў, раз-пораз налятаў халодны вецер, устрывожана шамацеў хмызніком і напаўняў лес непрытульнасцю ды прадчуваннем ночы.

— Салдат! — раптам гукнуў заду капітан. — Стой!

Турок азірнуўся, капітан прыкульгікаў да струхлелага пня і, падкорчыўшы нагу, апусціўся на яго. Хлопец падышоў да афіцэра, той выставіў аблеплены лісцем бот і загадаў:

— Ану пацягні. Толькі паціху.

Турок прысланіў да алешыны вінтоўку і далікатна пацягніў яго мокры бот. Капітан учапіўся рукамі ў трухляціны пня, упёрся здаровай нагою ў дол і сцяў сківіцы.

— Дужэй! Ды не рві адразу. Раўней.

Хлопец здзеў бот. Капітан, усё яшчэ не разнімаючы сківіц, пасядзеў з хвіліну, а пасля пачаў тужэй абмотваць анучай нагу. Пэўна, у боце ён ужо ісці не мог і рабіў гэта, каб аблегчыць пакуты. Турок памагаў загарнуць анучу, але яна ўсё раскручвалася ды і была не дужа вялікая, каб трymацца на назе. Гледзячы на зацяты афіцэраў твар, хлопец агартаўся спагадай да гэтага чалавека за яго пакуты і, як-колечы прыладзіўшы на яго забітаваных шчыка-латках анучу, сказаў:

— А давайце яшчэ і мае накруцім.

Капітан не адмовіўся, і Турок разбэрсаў свае змакрэлыя чаравікі; удвох яны добра ўкруцілі параненую нагу. Каб лепей трымалася гэтая кульба, яе трэба было звязаць, і капітан зняў з рамяння партупею. З-пад ватоўкі на ягоных грудзях бліснулі тры ордэны, гэта яшчэ болей надало хлопцу плавагі да афіцэра; ён ужо адчуваў у сабе нястрымную адданасць да яго. Пасля капітан абвязаў нагу партупеяй і ўстаў з пня.

— А вы ступайце на пятку. Так, пэўна, зручиней будзе,— парайтү Турок. Афіцэр без увагі на хлопца паціху пашкан-дыбаў па сцяжыне, несучы на незадаволеным твары абы-якавасць да ўсяго, што не датычыла ягонай нагі.

Яны ішлі так адзін за адным. Турок увесь час азіраўся на спадарожніка, які нёс пад пахай свой здзеты бот і ішоў па-ранейшаму вельмі марудна. У лесе вечарэла, неяк не-прытульна глуніэла, хацелася хутчэй выбрацца куды на поле з гэтых хмызнякоў, і хлопец, сам таго не прыкмячаючы, прыбаўляў хады. Навокал нідзе не было нікога, і гэтае бязлюддзе пачынала прыгнітаць. У голаў лезлі розныя нядобрыя думкі, і, каб пазбыцца іх, Турок пачаў думаць пра агнявую пазіцыю, дзе цяпер было ціха і спакойна; хлопцы, пэўна, павячэралі ўжо, толькі вось ён увесь дзень не ўшы. Хутчэй бы дайсці да КП, вярнуцца, тады б ужо ён пазбыўся гэтае трывожнай няўтульнасці. За шмат дзён вайны Турок прывык да батарэі і агнявую пазіцыю лічыў сваім нібы хатнім прытулкам.

Так думаў Турок, пазіраючы ўздоўж крывулястай лесавой сцяжыны ў хмызняку, як аднекуль,— здаецца, па-над самай яго галавой, раздаўся жахлівы, унутрана-гарлавы крык:

— У-у-у-у-уп!

Турок жахнуўся, скалануўся, аж прысеў, і не паспей яшчэ апамятацца, як крык паўтарыўся двойчы:

— У-у-у-уп! У-у-у-уп!

Капітан таксама спыніўся, але толькі на якую секунду, затым зноў пакульгікаў сцяжынай. Турок стаяў і пазіраў то ў хмызняк, то на свайго спадарожніка.

— Гідота птушка,— сказаў афіцэр, падышоўшы бліжэй.— А ты што, збаяўся?

Турок не адказаў і, азіраючыся па баках, пайшоў далей. Хоць цяпер хлопец і ведаў, што гэта не якая нядобрая сіла, але ад чакання зноў учуць гэты жахлівы крык у Турка ледзянела нутро. Ён яшчэ прайшоў крыху з віントоўкай пад пахай і раптам спахапіўся, што на сцяжыне не відно пра-вада. Уласна не было ўжо і сцяжыны, яны ішлі між кустоў ляшчынніка, рэдкіх маладых елачак, якія цымянымі сілуэтамі падазроне чарнелі сям-там. Турок спыніўся, нахіліўся ў дол, кінуўся ўбок, прагрэб пальцамі апалае лісце, пасля падаўся ў другі бок. Капітан стаў, насуплена паглядзеў на мітусню свайго праважатага і нядобра сказаў: — Што, згубіў?

Турок усё кідаўся сюды-туды, яшчэ не трацячы надзеі знайсці провад, і ўсё бубніў сабе: «Толькі ж быў. От жа халера!..»

Капітан пастаяў, паслушаў; скрозь было ціха і пуста, хоць бы дзе які стрэл, які гук. Усё знікла, знямела, у кустах зусім разлеглася цемра; з навіслага неба пачаў накропваць дробны рэдзенъкі дожджык. Турок адышоўся далёка, усё заграбаючы ў змроку лісцяны дол, накалоў на сукавіну руку, але провада нідзе не знайшоў. Тады ён спалохайся ад думкі, што ў гэтай дажджавой цемры можа згубіцца і капітан, і вярнуўся да яго. Хлопец адчуваў сябе зусім вінаватым і не ведаў, куды ісці далей.

— Ну дык што ж! — знарок спакойна сказаў капітан.— Заначуем?

Турок пачуў непрыкрыты папрок у яго голасе, але змоў- чаў, і афіцэр тады ўжо не стрымаў сваёй злосці.

— Балбес ты, а не салдат. Сказана ж было — па провад- зе. Трэ было трymаць яго. Ну, а цяпер што?

Турок не ведаў, што рабіць цяпер; ён маўчаў, і было хлопцу вельмі адзінока тут, у лесе, унахы, побач з гэтым няласкавым на слова чалавекам. Капітан жа, да якога ён зусім нядайна яшчэ пачаў гарнуцца душой, цяпер, не тоя- чы сваёй прыкрасі, зацята глядзеў на Турка.

— Пайшлі сюды! — сказаў урэшце афіцэр і пакульгіаў некуды ў змрок між кустоў; за ім, уздыхнуўшы, падаўся Турок.

Капітан вёў доўга і марудна. Сцябаючы хлопца веццем, ён прадзіраўся праз нейкі гушчар. Абодва яны адхіналіся ў бакі, нахіляліся, але ўсё роўна натыкаліся на суччо, паабдзіралі рукі і твары і толькі засцерагалі вочы. Наво- кал па кустах і апалай лістоце лапацеў пагусцелы даждж. Турковы плечы, пілотка і рукавы шыняля ўсё болей макрэлі. У думках хлопец праклінаў сябе за няўлагу, за тыя дзіцячыя страхі — ад нейкай там птушкі! — і адчуваў сябе вельмі няўдалым. Пра батарэю і лейтэнанта Гаркавенку ён про- ста баяўся падумаць — невядома было, як вяртацца туды пасля гэтай яго чацвёртай няўдачы.

Наваколле змоўкла, счарнела, схавалася, праглынutaе непагодлівай ноччу, і нідзе не было ніякіх адзнак чалавека. Капітан часта спыняўся, слухаў, Турок таксама тады пры- пыняўся за ягонай спіной і таксама ўслухоўваўся ў ноч. Але скрэзь было толькі роўнае лапатанне дажджу і болей нічога. Турку стала здавацца, што яны даўно ўжо мінулі туго вышыню з сухадрэвінай і той іх КП і блукаюць недзе ў тыле палка, а можа нават ля штаба дывізіі. Але яго меркаванне цяпер мала што значыла, наперадзе ішоў капітан, ён моўчкі некуды вёў, і хлопец пакорліва плёўся следам.

Так яны перайшлі грудок з бярэзнякам, у якім вельмі пахла прэлай ліствой і грыбамі. У адным месцы трапіўся на шляху нейкі гнілячок, аблеплены зеленаватым роівам светлячкоў. Турок дзеўбануў яго чаравікам, і светлячкі,

разляцеўшыся ў траве, ціха заблішчалі навокал. Хлопец прыгнуўся за адным, як раптам наваколле праяснілася, захісталася,— Турок схамянуўся,— нейкае свято наперадзе разагнала цемру, асвяціла неба, сталі відаць верхавіны алешын. Свято дрыготка пасунулася па небасхіле, прыцьмела і неяк раптоўна згасла. Стала яшчэ цямней, і Турок здагадаўся тады, што гэта ракета. Капітан спыніўся, трохі паслухаў, і паціху пайшоў ранейшым кірункам. Турок жа не ведаў, радавацца ад ракеты ці непакойца, хоць адчуванне блізкасці людзей надало крыху бадзёрасці.

Неўзабаве яны нечакана неяк вылезлі з кустоўя на поле. Вечер дажджавой сцюкаю дыхнуў у іхня твары; ад таго, што перастаў шастаць хмызняк, стала ціха і пуста. Капітан з паўхвіліны зноў паставаў, паслухаў і ўжо ступіў уздоўж па ўзлеску некалькі сваіх кульгавых кроکаў, як зноў спыніўся. Турок таксама стаў, схіліў набок голаў і ўслухаўся. Там былі людзі. Наперадзе ў полі перад узлескам чулася нейкая невыразная гамана, лязгнула жалеза, пасля нехта глуха, прастуджана закашляў. Турок спачатку ажно ўзрадаваўся, але насцяржаная падазронасць афіцэра прыглушила яго заўчастную радасць. Каб лепей разгледзець што ў цемры, капітан прысеў пад кустоўем. Турок таксама ўкленчыў ля яго і паклаў далонь на рукаятку затвора. Пэўна што там, праз якіх сто метраў, былі людзі, але свае ці немцы — нельга было ні ўчуць, ні ўбачыць. А ў такі вось час, калі Турок з капітанам, нічога не ўчуўшы, хацелі было падацца далей, нехта выразна загаманіў з цемры:

— *Брынг маль, Отта, обер філь, дас золь фюр унс бейдэ генюген.*

Турок змярцвеў, учуюшы такое, а капітан побач выцягнуў з-пад ватоўкі пісталет. Тады зусім блізка наперадзе зашорхалі крокі, і з цемры коратка і буркатліва азвяўся прастуджаны голас:

— *На шон, вірдгемахт.*

То былі немцы.

З-пад кустоўя стала добра чуваць, што проста на іх нетаропка ішоў чалавек. Ён кашлянуў, адкрыхаўся, плюнуў і нетаропка пашкандыбаў да ўзлеску. Турок быццам

сцяўся ў боязны маленъкі камячок, стуліўся ля афіцэрава пляча і ўсімі сіламі прымушаў сябе сядзець ціха, змярцвець і чакаць, што зробяць двое: капітан і той немец. Капітан настырчыўся, падцягнуўся, выцяг шыю, падабраў пад сябе рукі, бы перад скачком, а немец тым часам падышоў да ўзлеску ў дзесяці кроках ад іх і, сапучы ды шастаочы веццем, пачаў ламаць алешнік.

«Цікаць... цікаць... цікаць!» — патрабавала ўсё Туркова нутро, хлопец ажна акрыяў, што самае страшнае мінула, што немец не заўважыў іх. Але капітан марудзіў, і хлопец мярцвеў ля яго, баючыся паварушыцца, каб даць знак, што трэба ўцякаць. Праз якую хвіліну, праўда, капітан павярнуўся, загрэбшы рукоj, падгарнуў да сябе Туркову голаў у мокрай пілотцы і абдаў яго шчаку цёплым дыханнем:

— Возьмем! Ты аглуши прыкладам!

Спачатку Турок не зразумеў яго, а затым з самай глыбіні ягонай души ўзняўся пратэст — нашто? Так хацелася ўратавацца і так гэта было магчыма — навошта ісці самім па добрай волі ў самую ляну смерці. Але капітан, бы і не падазраочы нічога,— ні боязі салдата, ні такой блізкай магчымасці паратунку — прыгнуўся і нячутна, на чацвярэньках, падаўся ў змрок. І Турок, маўкліва пратэстуючы ўсім нутром, мусіў прыдущыць у сабе баязліўца, заглушыць благія прадчуванні і, таксама прыгнуўшыся да самага долу, пасігаць за афіцэрам. Усё ў ім было паралізавана страхам і воляю капітана; супрацьлеглыя гэтыя адчуванні спляліся ўнутры, непадуладныя адзін аднаму. Так з імі Турок машынальна і сігаў у змрок, дзе зусім блізка шастаў хмызняк, хрускалі галінкі і пасопаваў блізкі, загадкавы і страшны вораг.

Капітан урэшце спыніўся, зноў прыціснуўся к долу — адчуvalася, немец быў ужо зусім побач, нават трохі відаць было на фоне неба, як гойдалася верхавіна алешыны, якую ламаў ён. Капітан тады павярнуўся, дацягнуўся да Турковага вуха і шапнў:

— Ускочыши і глушы па галаве. Я следам...

Ён памаўчаў, угледзеўшыся ў цемру, трохі счакаў і затым цвёрдай рукой загадна штурхнуў яго ў спіну.

Турок не дужа спрытна ўскочыў, бадай не адчуваючы нічога. Пэўна, трэба было прыгнуцца, але ён ужо дрэнна валодаў сабой, на вялых, бы ватных нагах ступіў разы два ў цемру, дзе шастала дрэўца. У адно імгненне пад кустоўем трапнянулася цьмяная постаць, мільганула і застыла шэрай пляма твару — выпушчаная з рук алешына махнула ўгары верхавінай. І тады Турок размахнуўся з усіе сілы і выцяў немца вінтоўкай па галаве.

Вораг, здаецца, адскочыў, застагнаў і мякка паваліўся на дол. І ў той жа час капітан з цемры кінуўся да яго. Адчуўшы самае страшнае, Турок прысёў, стуліўся, але капітан зараз жа гучным шэптам гукнуў яму:

— Давай сюды!

Ад гэтага яго шэпту Турок трохі апрытомнеў, у свядомасць цюкнула думка, што схібіць цяпер нельга, інакш яны абодва загінуць. І хлопец, інстынктыўна прыгнуўшыся, падаўся ў змрок да паваленага немца, на якога ўжо ўссеў капітан. Турок таксама рынуўся на варожае цела, ашчаперыў яго за калені, тыя напружыліся і разы два бяссільна трапняуліся. Некалькі часу хлопец толькі тримаў іх так — з усіе сілы. Пасля капітан ухапіў з немцавай галавы пілотку, ямчэй прыналёгшы на яго, запіхнуў яе ворагу ў рот і строгім загадным шэптам кінуў салдату:

— Абмотку, жывা!

Турок здагадаўся і, не выпускаючы з-пад пахі немцавых ног, дрыготкі пальцамі аднае рукі адараўаў завязку сваёй абмоткі і хуценька раскруціў яе. Капітан перакуліў немца на жывот, зalamіў на спіне яго рукі і, пакрэктаючы, укруціў іх абмоткай. Немец не супраціўляўся, Турку нават здалося, што ён нежывы, але хуткія засцярожлівыя рухі супольніка прымушалі думаць, што трэба быць пільным.

Здаецца, усё адбылося нечакана, удала і хутка. І вось капітан выпрастаўся, Турок намацаў у траве вінтоўку; яны ўдвох прыўзнялі пад пахі цяжкое нерухомае цела. Але капітан адразу ж спаткнуўся — замінала нага, і ён загадаў салдату:

— Ану цягні!

Турок уздзеў на пляча вінтоўку, аберуч ухапіў немца і павалок яго ў цемру — туды, адкуль яны ішлі. Немцавы

ногі валакліся ў доле, але ён не падаваў ніякіх адзнак жыцця і быў вельмі цяжкі. Зрэшты, хлопец не асабліва ўглядаўся ў немца, уся яго ўвага цяпер скіравалася туды, у поле, дзе былі іншыя, але тыя маўчалі, і трэба было спяшацца.

Капітан хуценька пракульгаў наперад, збочыў у хмызняк, расхінуў вецце, і хлопец звалок пад змрочны сход гушчару сваю ношу. Шастаючи голлем, капітан прадзіраўся далей. Ім трэба было як найхутчэй уцячы адсюль. Турок разумеў гэта і стараўся як мага цягнуць немца. Цягнуць жа было дужа дрэнна, скрэзъ замінаў хмызняк. У Турковы грудзі аднойчы балюча тыцнулася нейкая патарчака, і хлопец, застагнаўшы ад болю, ледзьве ўстаяў на нагах.

Гэтак мінула, мусіць, багата часу. Чапляючыся за сучко і штомінутна спатыкаючыся, зашчэмліваючыся ў ляшчынніку, яны караскаліся ў хмызняку, пакуль урэшце не выбраліся на нейкую прагаліну.

Капітан прыпыніўся і ўслухаўся, Турок жа адразу чмякнуў немца на дол і сам паваліўся побач. Ягоныя грудзі пякла такая гаркота знямогі, што ён не мог сказаць слова. Толькі цяпер ён пачаў разумець, што яны пазбыліся бяды і, здавалася, зрабілі нешта большае, чым толькі ўратавалі сябе. Гэтае разуменне прыглушала страх, і таемная іскрынка радасці ўзгарэлася ў хлапечай душы. Некалькі хвілін ён перамагаў сваё непадуладнае сэрца, якое тугім камяком калацілася ў грудзях, а пасля з прыхаванай палёгкаю спытаяў афіцэра:

— Ці жывы ён хаця?

Капітан, таксама змораны, прысланіўся да нятоўтай бярозкі, і гэты раз адказаў ахватней і неяк амаль па-сябровыску — як старэйшы таварыш маладзейшаму:

— А дзе ён дзенецца? Жыў будзе. Прыглушиў толькі занадта.

Нахіліўшыся над нерухомым палонным, ён расшпіліў светлыя гузікі яго шыняля і засунуў руку за пазуху.

— Жывы,— яшчэ раз задаволена пацвердзіў ён, вымачуычы з кішэнія немцавы паперы.— А ты што: ніколі яшчэ па языка не хадзіў?

— Дзе там мне! — сумеўся ў цемры Турок. — Я ж не разведчык.

— Ну вось і разведчыкам пабыў,— усміхнуўся капітан.
Яны памаўчалі, аддыхваючыся, і капітан занепакоіўся:
— Але куды ж нам кіраваць далей?

З цёмнага неба імжыў дробненькі дожджык, недзе ў вяршалінах елак шумеў вецер, наўкола па-начному заўзята шапацела лістота. І капітан і Турок дужа намоклі ў хмызняку, і ў кароткі гэты супынак абодвум стала холадна. Трошкі адпачыўшы, трэба было ісці далей, да сваіх — толькі куды? За час блукання без проваду і цяпер, уцікаючы ад немцаў, яны зусім зблісіся з кірунку і маглі зноў трапіць дзе-небудзь да немцаў.

— Не ведаю, таварыш капітан, — шчыра прызнаўся Турок.

— Але ж, — згадзіўся капітан. — І я вось таксама. А ўсё ж пойдзем.

Яны ўсталі, Турок узяўся за немца, які нібы яшчэ больш пацяжалеў за якіх дзесяць хвілін адпачынку. Хлопец намогся, участіўшыся за дзягу палоннага, прысеў, капітан дапамог, і яны ўдвох узвалілі непрытомнага ворага на салдатавы плечы. Немец перавешваўся напалам, спаўзаў са спіны, ад яго смярдзела застарэлым потам і дустам. Ён быў дужа цяжкі, і ў Турковых вачах ад знямогі началі расплывацца жоўтая плямы. Але хлопец ішоў, хістаючыся, дзе-нідзе ледзьве ўтрымліваючыся, каб не ўпасці. Праўда, лес стаў радзейшы, не так замінаў хмызняк, але нябачныя ў цемры яловыя камлі, нібы штыхі, выстаўлялі ў бакі абломкі ніжніх сукоў, аб якія можна было знявечыцца. Капітан ішоў побач і, як мог, прытрымліваў немца.

Невядома, колькі цягнуўся іх той лесавы шлях. Здавалася Турку, што яны зайшлі ўжо вельмі далёка, а лес усё не канчаўся. Ужо двойчы хлопец падаў, разбіваючы аб карані локці. За імі ніхто не гнаўся, і нідзе не чутно было стрэлу, не бачна ніводнага ракетнага водбліску. Тым часам дождж перастаў, угары між вяршалін дрэў там-сям заміргалі рэдкія зоркі і з-за ашмоцца хмар выплыў над лесам месяц.

Турок ішоў за капітанам, выцягты на перад левую руку, бы сляпы за павадыром, галава яго была прыціснута целам ворага, балела шыя, і ён нічога не бачыў у цемрыве

ночы. Капітан, абапіраючыся на палку, няроўна скакаў адным бокам. Але вось ён чагосыці спыніўся, паварушыў перад сабой кіем, як сляпы, намацаючы дарогу, пасля павярнуўся і папярэдзіў салдата:

— Асцярожней! Хадзі сюды.

Турок няспрытна павярнуў голаў — наперадзе пад слабым месячным святлом слалася ледзьве прыкметнае шызватае курыва туману. Кустоўе тут адступілася, — відаць, непадалёк унізе раскінулася шырокая лесавая аўражына. Яны пайшлі па-над яе берагам. Здалося Турку, ішлі яны вельмі доўга. Немец сваім цяжарам упарты гнуў к долу хлапечую постаць, нястрымна спаўзаў з плячэй.

Аднойчы Турок наскочыў на куст ядлоўцу і ўпаў, балюча ўдарыўшыся бокам аб нешта цвёрдае. Немец распластаўся на моху, а ў хлапечых грудзях ад болю перацяло дыханне. Пачуўшы благое, капітан вярнуўся да салдата. Ён дапамог Турку сесці і сам апусціўся на імшарыну, выцягшы наперад натруджаную нагу. Нейкі час хлопец стагнаў і корчыўся, не могучы суняць боль, але пакрысе адыхаўся.

— Ось такі, брат, разведчыцкі хлеб,— сур'ёзна зазначыў капітан.— Зразумеў?

Турок зразумеў, вядома, але ўсё маўчаў, бо дужа балела ў баку. Капітан, уздыхнуўши, таксама змоўк, яны абодва суцішыліся і, з'яднаныя адным клопатам, у той час без слоў пабліжэлі адзін да аднаго. Пасля капітан сказаў:

— Дзве ночы да іх лазілі і марна. Шэсць чалавек палажылі. Мяне вось падстрэлілі. А тут неспадзеўку пашанцевала. — Ён трохі памаўчаў і дадаў з таварысцкай шчырасцю: — Але ты гэта ладна аглушыў яго. Я, прызнацца, не думаў.

Турку стала лягчэй ад тae пахвалы, аднак ён прастадушна прызываўся:

— Я ўжо не памятаю, як усё і сталася. З непрывычкі.

— Нічога, прывыкнеш, — заспакоіў капітан. — Першы раз, ведама.— Пасля, нібы знянацку надумаўши тое, спытаў:

— Хочаш, я цябе ў разведку вазьму? Га? Як ты думаеш?

— Ну што вы?! — здзівіўся Турок, прыпамятаўшы лейтэнанта Гаркавенку і сваіх батарэйцаў, якія заўжды з'едліва пасмейваліся з яго нерухавасці. Зноў жа зусім яшчэ светлыя былі ў адчуванні нядайнія страхі, нягожыя для разведчыка. Але падумаўшы крыху, Турок зразумеў, што ўсе пакуты засталіся адно ў ягонай душы, капітан жа меркаваў толькі па ўчынках. І, невядома чаму, гэтая капітанава прапанова праз хвіліну не здалася яму недарэчнай.

Праўда, ён усё ж не адважыўся пагадзіцца, а капітан, нібы адразу забыўшыся на сваю прапанову,угледзеўся ў ноч.

— Праклятая цемра. Хоць бы як з гэтага лесу выбрацца. Ты, мусіць, прыстаў ужо?

— Ды не, чаму? — прахапіўся Турок і заварушыўся, пакутна ўстаючы на ногі, але толькі падняўся на калені, як зноў апусціўся долу. Ён зусім ужо выбіўся з сілы і, добра не адпачыўшы, наўрад ці здолеў бы ўтрымаць на сабе немца. Слухаючы яго хрыпатае надрыўнае дыханне, капітан зразумеў гэта і змоўк. Побач ціха, не шавелячыся, ляжаў іхні «язык», а з другога боку ў месячным святле курылася туманом праваліна аўрага.

— Вось што, — падумаўшы, сказаў капітан. — Ты чакай тут, а я пайду. Можа каго спнаткаю. Павінен жа быць нехта.

Турок заварушыўся, яму ўраз стала ніякавата за сваю знямогу; думалася, не капітан, а ён пасланы сюды, каб турбавацца, як выйсці да сваіх. Але сілы ў яго ўжо не засталося ніколькі.

— Бяры віントоўку і глядзі. Чакай, — сказаў афіцэр, устаў і пакульгікаў у лес.

Турок трошкі суняў свае адчуванні, насцярожыўся, узяў у рукі віントоўку. Капітан адразу ж прарапаў, бы растаў у змроку — нейкі нядоўгі час чутны былі яго крокі, патрэсквалі галінкі ў доле, прашархацелі прыаўражныя кусты. Потым усё змоўкла.

Хлопец з асаблівай самотаю адчуў сваю адзіноту і аж скамянуўся ад няпэўнага таямнічага страху. Стайшыся ў імшарыне, ён стараўся не паварушыцца, каб не парушыць цішыні, а сам глядзеў да болю ў вачах і слухаў. Паблізу было ціха, але аднекуль здалёк, з лесавой чашчобы, вынікалі

загадкавыя гукі — нешта ціхенька заляскала ў галлі, разы трывіла, пасля рыпнула, бы якая сухадрэвіна або дзяркач. Аднойчы ў тым баку, за аўрагам, залапатала крыламі нейкая патрываражаная птушка. Сярпок месяца сеў на выгінастую сукавіну елкі і то хаваўся за ашмоцце растрэсенных ветрам хмар, то зноў сціпла блішчаў на небе. Насцярожыўшыся і ўжо забыўшыся на знямогу, хлопец стаіўся, прыціх, нават запыніў дыханне і чакаў.

І ў гэтай яго насцярожанаасці да загадкавых, таямнічых і падазроных спраў лесу зусім блізка ля хлопца ўсім целам траплятнуўся немец.

Гэта было так нечакана, што Турок таксама ажно здрывануўся і ледзьве не крыкнуў. Хлопец падаўся назад, ухапіўшыся за ложа вінтоўкі, але немец ляжаў і не ўскокаў. Яшчэ праз якіх пяць хвілін Турок крыху ачуяў ад спалоху і падумаў, што немец заваруўшыся ў непрытомнаасці. Хлопец вельмі хацеў, каб «язык» не апрытомнеў цяпер, калі не было капітана; ён проста не ведаў, што рабіць яму, калі вораг усё ж ачнеца.

Вельмі непакоячыся, салдат паціху падняўся і, асцярожна ступаючы, падышоў да немца. Месяц якраз выбег з-за хмар і трохі асвяціў змрочную ў доле постаць, гузікі на шынілі, адарваны пагон, звернуты набок твар з глыбокімі цёмнымі плямамі замест вачэй. З роту ворага ўсё тырчаў кляп — ягоная пілотка.

Трошкі нагнуўшыся, Турок асцярожна зазірнуў зверху ў гэты прыцьмёлы твар, як раптам немец зноў варухнуўся, крутнуў галавой і замычаў нешта. Турок адскочыў, інстынктыўна скіраваўшы на яго дула вінтоўкі, але немец, відаць, уставаць не збіраўся. Ён толькі закруціў галавой, замычаў нешта, і Турка ахапіў отаран.

Пэўна, немцу дапякала нешта,— можа, боль ці якая патрэба, бо калі б ён хацеў устаць, дык зрабіў бы гэта. Але ён толькі пераваліўся на бок, скорчыўся з падкрученымі назад рукамі і мычаў, умольна, як здалося Турку, узіраючыся ў вартавога. Турок не ведаў, што яму рабіць, і напружана ўслухоўваўся ў начныя шолахі. Ён вельмі чакаў капітана.

А немец тым часам пачаў жаласна неяк скуголіць. Бы малое шчанё, круціў ён галавой і сяк і так, быццам стараючыся выкінуць з рота кляп. Стоячы праз тры крокі ад яго, Турок з кожнай хвілінай адчуваў усё больш непакою. Бездапаможныя енкі немца неяк аслабілі ў хлопца страх, ён апусціў долу віントоўку і падумаў, ці не выцягнуць у яго кляп. Яшчэ каб не задушыўся. Скрозь было ціха, немец здаваўся дужа аслабелым, да таго ж рукі яго былі звязаны. І хлопец, нядоўга павагаўшыся, ступіў бліжэй і тузануў з варожага рота пілотку.

І ў тое ж імгненне нешта ўдарыла яго па нагах. Турок не паспей нават войкнуць, як апынуўся ў доле, а немец, крутнуўшыся побач, нечым тупым і цяжкім, напэўна ботам, ляпнуў яго ў скроню. З хлапечых вачэй пырснулі іскры, і ў свядомасці бліснула кароценькая жахлівая думка — прапаў! Але Турок разгубіўся не болей як на імгненне. Услед за здзіўленнем шыбанула ў адчуванні злосць на гэтага злыдня-ворага, і хлопец, ледзьве не заплакаўшы ад крыўды, ухапіў у цемры яго за адзежыну і не даў хутка ўскочыць на ногі. Затым, разграбаючы чаравікам імшарыну, Турок упёрся ў зямлю, налаўчыўся і ўсім целам рынуўся на немца. Ворагу заміналі звязаныя рукі, але затое немалая сіла з'явілася ў ягоных плячах, да таго ж ён шалёна брыкаўся ў цемры нагамі. «Э не, зладзюга», — задышліва прастагнаў Турок, ашчаперваючы ягоныя плечы. Затым ён яшчэ намогся і ўсцеўся на яго, як мядзведзь, прыгнуў да зямлі. Немец яшчэ рвануўся, але падняцца не здолеў і сцішыўся.

Так ён апынуўся пад хлопцам, яшчэ не скароны і напружаны, хрыпата і злосна дыхаючы, а Турок, таксама сапучы, са страхам чакаў яго новых спроб вызваліцца. Але немец, відаць, не дужа спяшаўся, ён чакаў, выбіраючы лепшы для таго момант, і хлопец мусіў трymаць. Пастаяннае напружанне адбірала шмат сілы, да таго ж салдат адчуваў, што вораг усё ж дужэйшы за яго. Добра, што капитан моцна скруціў яго рукі — развязаць іх немцу пакуль не ўдалося, але хто ведае, што будзе далей.

Нейкі час абодва яны шалёна дыхалі, змарыўшыся ў той непрацяглай і лютай барацьбе, і чагосьці чакалі, пільна прыслухоўваючыся адзін да аднаго. Месяц схаваўся за елку, і тут стала зусім цёмна, пахла сырым прэлым долам, мокам, лесавой цвіллю і немцам. Турку было вельмі крыўдна, што немец гэтак няхітра ашукаў яго. «Вось табе і разведчык! — з'едліва падумаў ён пра сябе. — Капітан адышоўся, дык ледзьве не ўпусціў гэтага фрыцука». Хлопец пачаў напружана думаць, што рабіць далей, каб не даць уцячы немцу. І тады ягоная нага намацала побач віントоўку. Немец пакрысе варушыўся пад ім, чамусыці хілячыся набок, ды мармытаў сабе «майн гот» ці яшчэ што. У Турка трошкі прыбыло ўпэўненасці, але яшчэ не прайшоў канчаткова і страх, які паралізаваў яго сілы. Трэба было зрабіць нешта рашучае, і Турок спакваля зразумеў, што, не перамогшы баязлівасці, яму наўрад ці ўдасца перамагчы і немца. Было б недарэчна і злачынна выпусціць яго або даць яму даканаць сябе пасля таго, як гэтак даверліва паспадзяваўся на яго, Турка, капітан.

Прайшло яшчэ трохі часу. Месяц зноў паказаўся з-за хмар з другога боку счарнелай елкі. У Турка ад напружання млелі руکі, — здавалася, яшчэ праз дзесяць хвілін ён зусім абнядужае і выпусціць немца. Добра яшчэ, што немец не рваўся, — пэўна, ён таксама знямог, а можа меў на ўвазе што іншае. І Турок наважыўся тады на рашучы ўчынак. Раптоўна кінуўшы палоннага, ён адскочыў убок, схапіў з долу віントоўку і імгненна лязгнуў затворам.

— Стой, гад! Ні з месца!!!

Немец крутнуўся, павёў плячыма, збянтэжана паглядзеў на яго і паволі ўсеўся на імшарыне з закладзенымі назад рукамі. Яго апушчаны твар быў скіраваны ўніз, але Турок адчуваў, што вораг спадылба пільна сочыць за ім. І Турок таксама не зводзіў з яго погляду, гатовы цяпер да новых варожых хітрыкаў.

Так мінула гадзіна ці болей, немец і Турок чуйна ўслухоўваліся ў лесавую ціш. І аднойчы да Турковага слыху данесліся свежыя гукі. Спачатку гэта былі далёкія, ледзь чутныя галасы, яны вынікалі з таго кірунку, куды пайшоў

капітан. Пасля недзе ў лесавых нетрах мільганула і прапала маленькая плямка святла з ліхтарыка. Пазней раздалося шамаценне галля, зноў галасы, і ўрэшце з кустоў вылезлі цьмянныя постасці ў шархаткіх плашч-палатках.

Турок апусціў прыклад, узяў вінтоўку ў адну руку і, абяссілены, апусціўся на дол.

У батарэю Турок ішоў на світанні.

Ён брыў па лесавой сцяжыне няпэўнай, п'янай хадой ушчэнт знямоглага, змардаванага чалавека. Пасля даждж-лівае ночы ў хмызняках стылі золкія клубы туману, елкі страсалі ў траву празрыстыя сцюдзёныя краплі, з туманнай прыцьмеласці няпэўна праступалі вяршаліны дрэў. Мокры і знясілены, Турок ледзьве пераступаў нагамі і не вельмі нават узрадаваўся, калі сцяжына прывяла яго да знаёмай прагаліны на ўзлесці. Чатыры гаўбіцы спакойна драмалі ў тумане, гразкі і нейкі закінуты чарнеў недакапаны ім ровік. Ля телефонаў каля шырокага пня над патухлым цяпельцам драмаў тэлефаніст і тырчала бусоль з накінутым наверх футаралам. Ля крайнай гаўбіцы, ледзьве прыкметна шавелячыся, стаяў вартавы. Усё гэта здалося хлопцу знаёмым, перажытым і нецікавым. Ён выйшаў на прагаліну, агледзеўся — салдат ужо не баяўся лейтэнанта Гаркавенкі; хлопцу нават хацелася ўбачыцца з ім, але афіцэр, мусіць, спаў. І Турок, заплятаючыся нагамі, падышоў да сваёй, чацвёртай, гарматы.

Між станін на падасланым вецці, скурчыўшыся, у сырых шынялях, спалі хлопцы. Нехта надрыўна храп, бы яго душыў хто, нехта заварушыўся, паторгаў нагамі і сціх, нацягнуўшы на голаў шынелак. Гэта былі хвацкія языкастыя хлопцы, умелыя батарэйцы, але, пэўна, ніводзін з іх не перажыў таго, што сёння напаткала Турка. Змораны, ён няўцягна аглядаў іх, і ў ягонай душы цьмела ўсё тая капітанава абыянка наконт разведкі. Ён яшчэ не ведаў чаму, але батарэя ўжо не здалася яму жаданай і роднай, як заўжды, калі ён вяртаўся ў яе пасля доўгай адлучкі.

Турок сеў на ахопак вецця і прысланіўся спіной да вялізнага кола гаўбіцы. Яго поўнілі перажытыя і яшчэ не

аблеглыя пачуці, яны рваліся, брулі, змагаліся ў ягонай душы. Турок быў сам не свой, бы тыя начныя пакуты як падмянілі яго, не даўшы часу даўмецца, усвядоміць, што гэта сталася з ім.

Марудна і ляніва прышкандыбаў да яго вартавы, сонна паглядзеў на хлопца, лыпнуў вачыма, падумаў і запытаяў:

— Дзе гэта цябе ўходала так?

У Турковых вушах усё яшчэ тлумна шумела галлё і скакалі, мітусіліся ўваччу прыцьмелая сцежка, барвовая нітка проваду і чарнела кульгавая капітанава постаць. Павекі яго ўсё цяжалелі, ён быў дужа знямоглы і не сказаў чалавеку нічога.

Вочы яго ўжо заплюшчыліся, голаў павісла, увесь ён абмяк, нахіліўся і ўпёрся лбом у калені. І ўсе яго сённяшнія начныя турботы — крыклівы Гаркавенка, капитан, якога ён болей не ўбачыў, і той выкрутлівы немец — раптам зніклі, быццам і не было іх зусім. Турок заснуў глыбокім запрацаваным сном пазнаўшага сабе цану чалавека. Здаецца, у гэтай чацвёртай за суткі няўдачы ён знайшоў для сябе нейкую сілу, з якой лягчай стала жыць.

1961 г.